Fârâbî: Metafizik ve Şehir

ENGİN ERDEM
Doç. Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Müslüman düşünce geleneğinde antik Yunan felsefesinin metinlerinin çevirisinden önce dinin teorik/inanç yönünü temellendirmeyi amaçlayan Usûlu'd-Din/Kelâm ve pratik/eylem boyutunu konu eden Usul-ı Fıkıh/Hukuk Felsefesi bağımsız bilimler olarak teşekkül etmiştir. Eflatun, Aristo ve Plotinus gibi Yunan ve Helenistik filozofların metinlerinin çevirisiyle birlikte Müslüman düşünürler yeni bir sorunla karşılaşmışlardır: Varlığa ilişkin bütüncül bir açıklama sunma iddiasında olan Kelâm bilimi ile Yunan metafiziği nasıl bağdaştırılabilir? Mükellefin fiillerine ilişen normatif hükümlerin kaynağını araştıran Fıkıh bilimi ile Yunan ahlak ve siyaset düşüncesi arasında hangi zeminde bir ilişki kurulabilir? Aynı zamanda bir kelâmcı olan, Bağdat'ta Beytü'l-Hikme'de yürütülen çeviri faaliyetlerinde aktif görev alan Kindî'nin felsefesi Aristo metafiziği ile İslam kelâmı arasındaki sentez girişiminin tipik bir örneğidir. İkinci Üstat (Muallim-i Sânî) lakabıyla anılan Fârâbî, farklı iki geleneğin karşılaşmasının beraberinde getirdiği imkân ve zaafları analiz ederek ortaya çıkan entelektüel gerilime çözüm üretmede öncü ve kurucu bir rol oynamıştır. Tanrı'nın metafiziğin konusu değil, amacı olduğunu söyleyerek bu konuda devrim niteliğinde bir yenilik ortaya koyacak olan İbn Sînâ'ya öncülük eden Fârâbî, kelam ve fıkıh geleneğinin birikimini felsefede nazari hikmet-amelî hikmet ayırımı ekseninde yorumlayarak bütüncül bir dünya görüşü ortaya koymayı başarmıştır.

Fârâbî, Hanefî fıkhının delillendirmeci din anlayışının hâkim olduğu Mâverâünnehir bölgesinde doğup büyümüş, kadılık görevinde bulunmuş, Mâtürîdî ile aynı zaman diliminde yaşamış ve kırk yaşından sonra geldiği Bağdat'ta felsefi çalışmalara başlamıştır. Fârâbî'nin düşünce sistemi, akıl ile vahyin, makul ile menkulün mutabakatını öngörür.

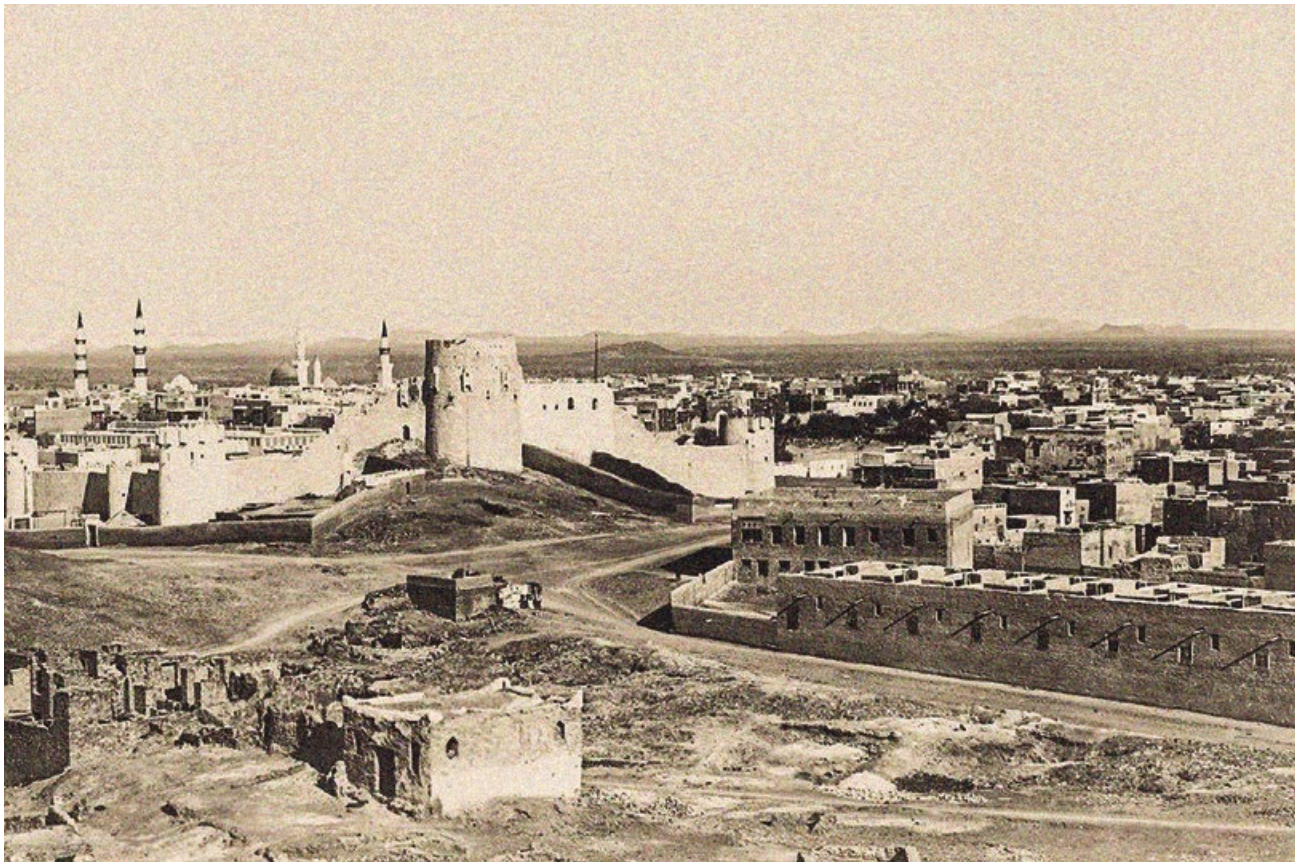

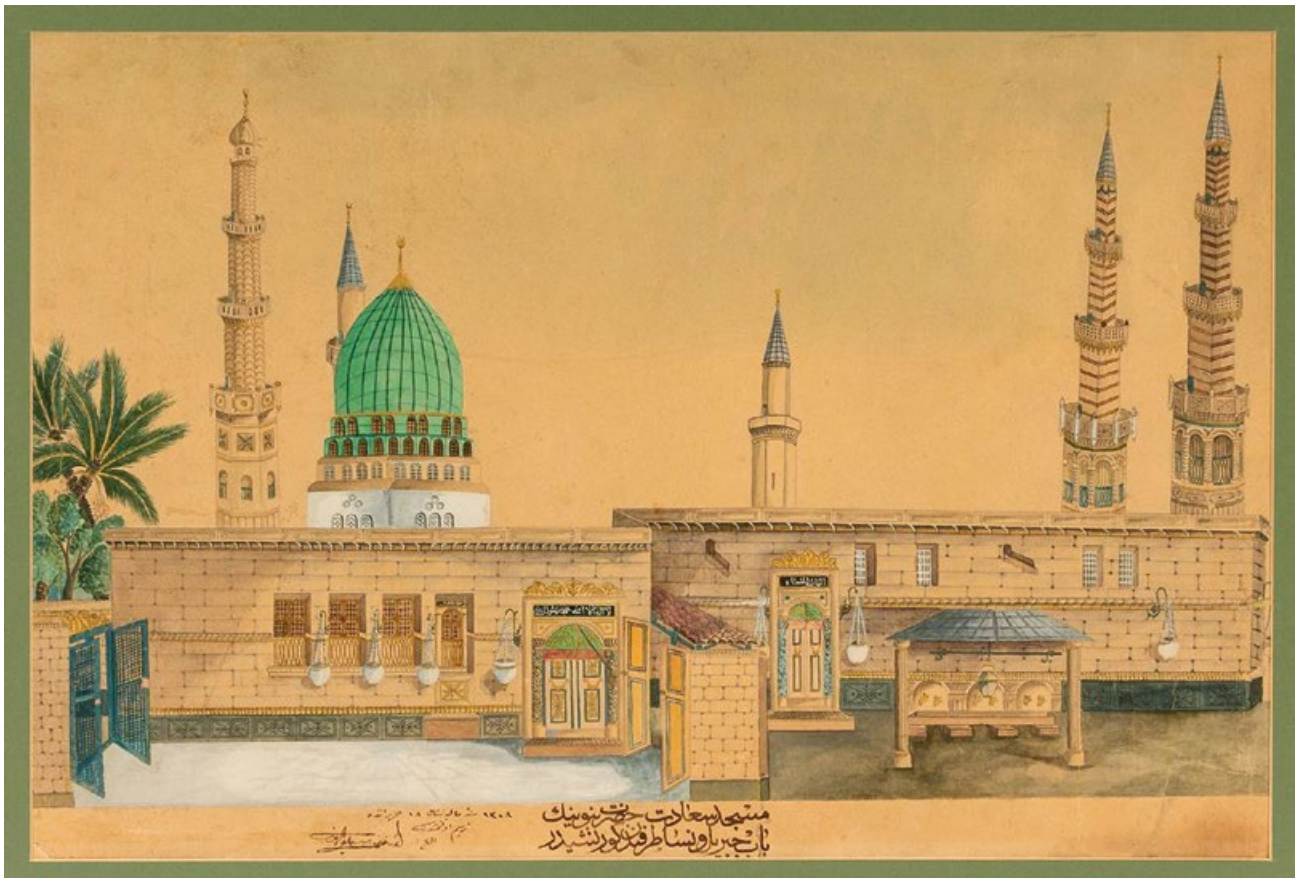
Fârâbî, Hanefî fıkhının delillendirmeci din anlayışının hâkim olduğu Mâverâünnehir bölgesinde doğup büyümüş, kadılık görevinde bulunmuş, Mâtürîdî ile aynı zaman diliminde yaşamış ve kırk yaşından sonra geldiği Bağdat'ta felsefi çalışmalara başlamıştır. Fârâbî'nin düşünce sistemi, akıl ile vahyin, makul ile menkulün mutabakatını öngörür. O, felsefenin dinî, dinin felsefi boyutlarını irdeleyerek hakikatin birliği düşüncesine dayalı bir dünya görüşü inşa etmiştir. Fârâbî açısından felsefe ile din arasında mahiyet bakımından değil, hakikati bilme ve ifade etme yöntemi açısından bir farklılık söz konusudur. Ona göre, insanın ontolojik açıdan bilgi sahibi olabileceği tek bir

objektif realite bulunur; bu realite hakkında doğru bilgi sahibi olabileceğimiz tek bir doğru yöntem söz konusudur. Hakikat, tektir; felsefede bir hakikat, dinde başka bir hakikat olamaz. Felsefe hakikati bilimsel/burhânî yöntemlerle kanıtlarken din, aynı hakikati farklı anlayış seviyesine sahip insanların da anlayabileceği tarzda temsillerle anlatır. Bu anlamda din, *zahiri felsefe* olarak görülebilir. Fârâbî'nin felsefe ile din arasında kurduğu koşutluk, Mozart'ın *Ayna* (the mirror) adlı keman düetine benzetilebilir. Parçayı bir kemancının baştan sona, diğerinin sondan başa doğru çaldığı bu düette melodiler aynı notalar üzerinden ilerlediği gibi, Fârâbî'nin düşüncesinde de felsefe ve din aynı hakikatin farklı terennümleri olarak tasavvur edilir. Ona göre felsefe ve din hem konusu hem de amacı bakımından ortaktır. Her ikisi de varlığın ilk ilkesi hakkında bilgi verir ve insanın nihai mutluluğu nasıl elde edeceğini göstermeyi amaçlar.

Fârâbî'nin felsefe ve din tasavvuru, *nazari hikmet-amelî hikmet* arasında yaptığı ayırımla birlikte düşünüldüğünde daha iyi anlaşılabilir. Fârâbî'ye göre hikmet/felsefe, varlığın hakikatini bilme çabasıdır; varlık, insanın eylemlerinden bağımsız olan ve insanın iradi fiilleriyle ortaya çıkan varlık sahası olmak üzere iki kısma ayrılır. Sözgelimi, bu yazıyı yazdığım bilgisayar, odadaki kitaplar, masa, lamba vb. eşyalar benim fiilimden bağımsız varlığa sahiptir. Buna karşılık, yazı yazmak, konuşmak, yürümek, oturmak, çiçek almak, kahve içmek vb. şeyler ben yaptığım zaman varlık sahasına çıkan şeylerdir. Birinci varlık sahasını *nazari hikmet*, ikincisini *amelî*

Fârâbî'nin felsefe ile din arasında kurduğu koşutluk, Mozart'ın Ayna adlı keman düetine benzetilebilir. Parçayı bir kemancının baştan sona, diğerinin sondan başa doğru çaldığı bu düette melodiler aynı notalar üzerinden ilerlediği gibi, Fârâbî'nin düşüncesinde de felsefe ve din aynı hakikatin farklı terennümleri olarak tasavvur edilir. Ona göre felsefe ve din hem konusu hem de amacı bakımından ortaktır. Her ikisi de varlığın ilk ilkesi hakkında bilgi verir ve insanın nihai mutluluğu nasıl elde edeceğini göstermeyi amaçlar.

Fârâbî açısından, yanlış bir hayatı doğru yaşamak mümkün değildir; erdemli bir hayat ancak erdemli bir toplumda yaşanabilir. Bir şehri inşa etmek, metafizik bir anlayışı hayata geçirmek demektir. Erdemli bir toplumu inşa etmek için ilk önce toplumsal hayatı düzenleyen kuralların dayandığı metafizik prensipleri tespit etmek gerekir.

hikmet araştırır. Birincisinin amacı iyinin ne olduğunu bilmektir; ikincisinin amacı iyi eylemde bulunmaktır. Nazari hikmet insana gerçek mutluluğu, amelî hikmet ise mutluluğu kazanmak için yapılması gereken fiilleri bildirir. Nazari ve amelî hikmetin ortak amacı ise insanın kemalini elde etmesini, dünya ve ahiret mutluluğunu kazanmasını sağlamaktır. İyi eylemde bulunabilmek için ilkin iyinin ne olduğunu bilmek gerekir. Bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyen normatif hükümlerin kaynağını belirlemek için ilk önce insanın fiillerinden bağımsız olan, insanın kendini içinde hazır bulduğu varlık düzeninin işleyişini ve bunun neye matuf olduğunu kavraması gerekir.

Fârâbî açısından, yanlış bir hayatı doğru yaşamak mümkün değildir; erdemli bir hayat ancak erdemli bir toplumda yaşanabilir. Bir şehri inşa etmek, metafizik bir anlayışı hayata geçirmek demektir. Erdemli bir toplumu inşa etmek için ilk önce toplumsal hayatı düzenleyen kuralların dayandığı metafizik prensipleri tespit etmek gerekir. Evrenin yaratıcısının kim olduğunu bilmeden, kozmik düzenin işleyişinin hangi hikmete mebni olduğunu anlamadan erdemli bir şehir kurulamaz. Dolayısıyla, insanın en öncelikli görevi, içinde varlığını hazır bulduğu, kendi iradi fiilleriyle yeni varlıklar ortaya çıkarmasına imkân sağlayan varlık âleminin nihai ilkesinin kim olduğunu bilmesidir. "Mükellefin birinci görevi marifetullahtır", prensibi Fârâbî metafiziğinin temel ilkesidir. Ona göre, Tanrı'nın varlığını bilmek metafiziğin matlûbudur. Varlığın nihai ilkesinin burhânî bir yöntemle, kesin ve zorunlu öncüllere dayanan bir kıyasla kanıtlanması gerekir. Yakînî bilginin şartlarını araştıran Fârâbî'nin felsefi külliyatının yarısından çoğu mantık çalışmaları hakkındadır. Ona göre, Aristo'nun Hıristiyan şârihleri Hıristiyan akâidini bilimsel olarak kanıtlayamayacaklarını bildikleri için mantıkta cedel

ve retorik bölümlerini öne çıkarmış, burhân bahsini bilinçli olarak göz ardı etmişlerdir. İslam'ın inanç esaslarının salt iman konusu değil, bilgi konusu olduğunu düşünen Fârâbî, cedelci-i-mancı anlayışlar karşısında Tanrı'nın varlığını ve birliğini burhâni olarak kanıtlamış, Tanrı hakkındaki konuşmayı *bilimsel* bir zemine oturtmuştur. Öte taraftan akıllar teorisi ile melekût anlayışını, vahyin ve nübüvvetin imkânını ise epistemolojik düzlemde temellendirmiştir. Fârâbî'nin dinin esasını oluşturan bu temel metafizik ilkeleri felsefi delillerle kanıtlaması,

bazı yorumcuların iddiasının aksine, onun vahyi ikinci plana attığı anlamına gelmez. Bilakis o, salt aklı kullanarak İslam'ın inanç esaslarını burhânî açıdan temellendirmenin mümkün olduğunu ortaya koyarak ilahi vahyin *aklınızı kullanın* buyruğunun muhtevasını ne kadar doğru anladığını uygulamalı olarak göstermiştir.

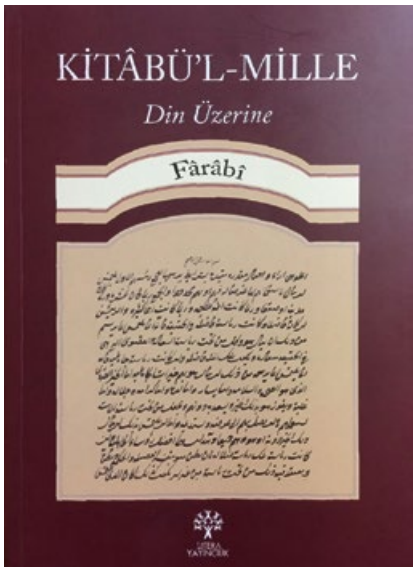
Fârâbî'nin sisteminde felsefenin teorik ve pratik yönüyle dinin nazari ve amelî veçhesi arasında tam bir simetri söz konusudur. Felsefe, nazari ve amelî olarak iki kısma ayrıldığı gibi, erdemli dinin de teorik ve pratik olmak üzere iki veçhesi bulunur. Felsefenin teorik kısmı, dinin dayandığı Tanrı'nın varlığı-birliği, nübüvvet, ahiret gibi nazari ilkelerin burhânî kanıtlarını ortaya koyar. Aynı şekilde dinin pratik boyutunun dayandığı tümel ilkeler de kaynağını amelî felsefeden alır; fıkıh, siyaset ve ahlakla birlikte amelî felsefenin bir alt disiplinidir. Dolayısıyla, dini oluşturan teorik ve pratik bölümlerin her ikisi de felsefeye dâhildir. Fârâbî'ye göre, felsefenin ve dinin ortak amacını gerçekleştirmesi, doğru metafizik ilkelerin pratik hayata aktarılmasına bağlıdır. Fârâbî'nin ortaya koyduğu, *el-Felsefetü'l-Medeniyye*, yani, *medeniyet felsefesi* mefhumu tam olarak bunun mahiyetini ve imkânını açıklamaya matuftur. En yüksek mutluluğu (saadet-i kusvâ) elde etmeyi felsefenin ve dinin ortak gayesi olarak gören Fârâbî açısından insanın mutluluğu, kemalini gerçekleştirmesine bağlıdır. İnsanın kemali, mahiyetinin kurucu unsurlarını aktif hâle getirmesiyle mümkün olabilir. İnsan düşünen bir canlı olarak tanımlandığına göre, insanın kemali, aklını, entelektüel yetilerini gerçekleştirmesine bağlıdır. Ne var ki insan sosyal bir canlıdır, tek başına kemalini gerçekleştiremez; en yüksek mutluluğa erişmek için insanın hemcinsleriyle işbirliği yapması zorunludur.

Toplumsal hayat insan için bir zarurettir, ancak insan, yalnızca erdemli bir toplumda kemalini gerçekleştirebilir. Bir toplumun *erdemli* veya *cahil* olmasını belirleyen ölçüt ise toplumsal hayatı düzenleyen kuralların dayandığı metafizik prensiplerdir. İnsanların sadece zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak için işbirliği yaptığı, metafizik perspektifi olmayan cahil bir yöneticinin idaresi altında toplandığı, zenginlik, üstünlük, haz gibi sahte mutluluğu gerçek zannettiği bir toplum cahil bir şehirdir. *Erdemli şehir* (el-Medinetü'l-Fâzıla), Tanrı'dan vahiy alan, Tanrı'nın evreni ve insanı yaratmasındaki nihai gayenin ne olduğunu bilen, insanlara gerçek mutluluğu elde etmenin yolunu gösteren erdemli ilk başkanın yönetimi altında toplanan, sakinlerinin entelektüel yeteneklerini geliştirmek ve en yüksek mutluluğa erişmek için karşılıklı yardımlaştığı canlı bir organizmaya benzer. *Erdemli şehir*, hem dünya hem ahiret hayatında gerçek mutluluğu sağlayacak metafizik ilkeleri bilen insanlardan oluşur. Erdemli şehrin organizasyonu, kozmik düzenin işleyişiyle paralellik arz eder. Nasıl varlık merâtibinin en başında bir ilk ilke varsa ve bu ilkeden en aşağıdaki varlık âlemine kadar inen hiyerarşik bir düzen mevcutsa aynı şekilde toplumda da bir ilk önderin bulunması ve onu takip eden yöneticilerin ve nihayetinde sadece yönetilen pozisyonundaki sıradan insanların bulunması gerekir. Erdemli şehrin yurttaşlarının birbiriyle ilişkisi, sağlıklı bir bedenin azalarının uyumlu ilişkisine benzetilebilir. İnsanın organlarının bütün bedeni yetkinleştirmek için sahip oldukları yetilerde yardımlaşmaları gibi toplumu oluşturan bireylerin de toplumun yetkinleşmesine katkı sağlamak için sahip oldukları yetenekleri paylaşıp, yardımlaşması gerekir. Nasıl uzman bir doktor bir taraftan tıp biliminin külli kaidelerini bilirken, diğer taraftan tek tek hastalara bunları nasıl tatbik edeceğini biliyorsa, erdemli başkanın da hem insanları mutlu edecek genel prensipleri bilmesi hem de değişen şartlara göre bunları tatbik edebilmesi gerekir.

Fârâbî'nin sisteminde felsefenin teorik ve pratik yönüyle dinin nazari ve amelî veçhesi arasında tam bir simetri söz konusudur. Felsefe, nazari ve amelî olarak iki kısma ayrıldığı gibi, erdemli dinin de teorik ve pratik olmak üzere iki veçhesi bulunur.

Fârâbî'nin siyaset felsefesinde *erdemli şehir* olarak ifade ettiği bu ideal devlet din dilinde *millet*[1] terimine karşılık gelir. Aynı zamanda bir fakih olan Fârâbî, felsefi ve fıkhî terimleri kullanırken oldukça özenli bir dil kullanır. Onun, dinin tarihsel, toplumsal koşularda hayata geçmesini ifade etmek için kullandığı *millet* teriminin geçtiği her yerde *din* olarak tercüme edilmesi tartışmalı bir husustur. Zira Kuran'da hem *din* hem de *millet* terimleri geçmekte ve bu ikisi farklı anlamlara gelmektedir. Din, ilk peygamberden son peygambere kadar değişmeden gelen, Tanrı'nın varlığı-birliği, ahiret inancı ve nimete verene şükretmenin zorunluluğu gibi aklın zorunluluğunu apaçık kavradığı zorunlu (muhkem) inanç ve ahlak ilkelerini ifade eder. Mâtürîdî'nin söylediği gibi, bütün peygamberlerin dini birdir; İbrahim'in dini veya diğer peygamberlerin dini diye bir şey söz konusu olamaz. Millet ise *sünnet* ve *şeriat* anlamına gelir; peygamberlerin sünnetlerinin ve şeriatlarının değişmesi mümkündür. Hz. Peygamberden rivayet edilen bazı haberlerde[2] *millet-i resülüllah*, *sünnet-i resülüllah* gibi ifadelerin geçmesi millet ve sünnet terimlerinin birbirinin yerine kullanıldığına işarettir. Fârâbî, *Kitâbu'l-Millet* adlı eserinde din, millet, şeriat ve sünnet terimleri üzerinde durur. Ona göre, şeriat ve sünnet gibi, din ve millet terimleri de *neredeyse* eşanlamlı sözcüklerdir. *Millet*, teorik açıdan bakıldığında din, pratik yönü itibarıyla şeriat ve sünnet ile eş anlamlıdır. Fârâbî, din, millet, şeriatın aynı şeyleri ifade eden eşanlamlı kelimeler olduğunu söylerken, bunların referansının (misdak) aynı olduğunu anlatmak ister. Fârâbî'nin bu terimler arasında *millet* terimini öne çıkarması, din olgusunu açıklarken *erdemli ilk önder* olarak nitelediği Hz. Peygamberin riyasetinde teşekkül etmiş olan toplumsal modeli esas almasıyla ilgilidir. *Erdemli Din*'in pratiğe geçtiği bu toplumsal model göz önüne alındığında, millet'in dayandığı temel, kurucu metafizik ilkeler *din*'e, bu ilkelerin hayata aktarılması ise *şeriat*'a karşılık gelmektedir. Onun, millet iki kısımdan olur; biri, görüşlerin (ârâ) tanımlanması, diğeri, fiillerin takdir edilmesidir, derken kastettiği budur. Fârâbî'nin *millet*'in dayandığı teorik ilkelerden (din) bahsederken "milletler" gibi çoğul bir ifade kullanmazken, fiillerden bahsederken *şeriatlar* gibi çoğul bir ifade kullanması din ve şeriat arasındaki ayırıma dikkat ettiğini göstermektedir.

Fârâbî'nin *millet* anlayışı göz önüne alındığında, onun, *erdemli şehir* ile gelecekte gerçekleşmesi muhtemel bir ütopyadan bahsetmediğini söyleyebiliriz. Erdemli şehir, Tanrı'dan vahiy alan, insanların hem dünya hem ahiret mutluluğunu kazanmasını sağlayacak doğru metafizik ilkeleri bilen ve bunları hayata geçiren erdemli yöneticinin inşa ettiği, dinin temeddün ettiği ahlaki vasattır. Hz. Peygamberin kurduğu, Yesrib'i *Medine*'ye dönüştüren toplumsal model/millet, Fârâbî'nin zihnindeki *erdemli şehir* anlayışının en yetkin örneğidir. Fârâbî, esas itibarıyla, Yunan siyaset ve ahlak düşüncesinin birikiminden yararlanarak Hz. Peygamber ve ashabı tarafından dinin hayata geçirildiği, *insani kılındığı* toplumsal modeli/milleti analiz ederek ahlak ve siyaset düşüncenin evrensel ilkelerini tespit etmektedir. Fârâbî'nin, özellikle *Kitâbu'l-Millet* adlı eserinde kullandığı remizlerin referansları doğru tespit edildiğinde, onun erdemli ilk başkan olarak Hz. Peygamber'i, onu takip eden yöneticiler olarak halifeleri kastettiği ve devamında usul-ı fıkhın temel ilkelerini açıkladığı kolaylıkla anlaşılabilir. Fârâbî açısından, Tanrı'dan vahiy alan son elçi Hz. Muhammed'in kurduğu erdemli şehrin benzerlerini bugünün dünyasında inşa etmek, Hz. Peygamberin tebliğ ve tatbik ettiği vahyin muhtevasını doğru anlayan erdemli insanların ahlaki sorumluluğudur. ■

Fârâbî'nin millet anlayışı göz önüne alındığında, onun, erdemli şehir ile gelecekte gerçekleşmesi muhtemel bir ütopyadan bahsetmediğini söyleyebiliriz. Erdemli şehir, Tanrı'dan vahiy alan, insanların hem dünya hem ahiret mutluluğunu kazanmasını sağlayacak doğru metafizik ilkeleri bilen ve bunları hayata geçiren erdemli yöneticinin inşa ettiği, dinin temeddün ettiği ahlaki vasattır.

1 Fârâbî'nin eserlerinde sıkça kullandığı, Kuran'da da geçen "millet" teriminin "mille" olarak kullanılması Fârâbî'nin referans çerçevesinin doğru anlaşılamamasına sebep olmaktadır. Nasıl Fârâbî'nin kullandığı "ümmet" terimi "ümme" olarak söylenmiyorsa millet teriminin de aslına uygun olarak kullanılması isabetli olur.

2 Matüridi'nin, diğer pek çok Hanefî fakihi gibi, Hz. Peygamber'in sözlerinden bahsederken "hadis" terimi yerine teknik, epistemolojik bir terim olarak "haber" sözcüğünü kullanmaya azami özen gösterdiğini not etmek gerekir.